

Проблеми розмежування правових категорій «непереборна сила», «випадок», «форс-мажор»

С.А. Чорний

студент,
Інститут післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджено підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності, наведено критерії їх розмежування з метою встановлення належної доказової бази та відповідного захисту сторін у зобов'язанні.

Ключові слова: *непереборна сила, випадок, форс-мажор.*

В статті исследованы основания освобождения от гражданско-правовой ответственности, приведены критерии их разделения с целью установления надлежащей доказательной базы и соответствующей защиты сторон в обязательстве.

Ключевые слова: *непреодолимая сила, случай, форс-мажор.*

In this article the grounds for exemption from civil responsibility are researched. There were resumed the principles of its differentiation for definition of the eligible proofs and appropriate protection of the party in the obligation.

Key words: *irresistible force, case and force majeure*

Постановка проблеми

Непереборна сила, випадок і форс-мажорні обставини відносяться до підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності. Разом з тим законодавство України жодним чином не розмежує ці три групи обставин, які мають надзвичайне значення як для управленої, так і для зобов'язаної сторони в цивільних правовідносинах. Більше того, якщо Цивільний кодекс України [1] розрізняє поняття «випадок» та «обставини непереборної сили», то Господарський кодекс України [2] не виділяє випадок як підставу звільнення від цивільно-правової відповідальності. Отже, важливим вбачається розмежування зазначених понять, що обумовлюється практичною необхідністю, пов'язаною із захистом інтересів сторін у зобов'язанні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань досліджували такі цивілісти як О.С. Йоффе, М.М. Агарков, Д.М. Генкін, Х.І. Шварц, Б.С. Антимонов, Г.К. Матвеев. На сучасному етапі зазначену проб-

лематику розробляють І.С. Канзафарова, В.В. Луць, О.Г. Очіченко, О.І. Зозуляк та інші дослідники.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми.

Науковцями були здійснені спроби сформулювати визначення підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності та їх основні ознаки. Однак до сьогодні в сучасній цивілістиці не досягнуто загального підходу до зазначених питань. Окремі науковці припускають можливість об'єднання перелічених понять під поняттям «надзвичайна ситуація», інші обґрунтовують тотожність «форс-мажору» і «непереборної сили».

Формулювання цілей статті

Метою статті є виділення характерних ознак правових категорій «випадок», «непереборна сила» та «форс-мажор» для забезпечення підстав формування правової позиції суб'єктів цивільних правовідносин і встановлення принципів доказової бази задля звільнення від цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань.

Виклад основного матеріалу дослідження

У сучасній цивілістиці та законодавстві України не існує однозначного підходу до проблеми розмежування правових категорій «непереборна сила», «випадок», «форс-мажор».

Так, окремі науковці припускають можливість об'єднання перелічених понять під поняттям «надзвичайна ситуація», інші обґрунтовують тотожність «форс-мажору» і «непереборної сили». З метою аналізу наведемо визначення понять «випадок», «непереборна сила» та «форс-мажор».

Під випадком слід розуміти будь-які діяння, не викликані чимось наміром або необережністю, тобто відсутність вини порушника. Випадковою можна визнати обставину, яку не можна передбачити та попередити при застосуванні обов'язкової для боржника обачності, хоча вона могла б бути передбачена та попереджена, якби боржник поставився до свого зобов'язання з більшою обачністю ніж та, до якої він був зобов'язаний, або якби на місці боржника була інша особа.

Непереборною силою в цивільному праві вважається надзвичайна або невідворотна за цих умов подія. Слід зазначити, що в Цивільному кодексі України визначення непереборної сили міститься у ст. 263, присвяченій зупиненню перебігу позовної давності. Господарський кодекс України закріплює визначення обставин непереборної сили безпосередньо у статті, присвяченій підставам господарської відповідальності.

Зазначена стаття закріплює, що сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого зі своїх зобов'язань, якщо доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим унаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за цих умов здійснення господарської діяльності.

Форс-мажорні обставини слід визначити як перешкоду поза контролем зобов'язаної особи, яку нерозумно було брати до уваги під час укладення договору або

вимагати уникнення чи подолання цієї перешкоди чи її наслідків.

Розглянемо окремо межі понять «випадок» і «непереборна сила» і відповідно «непереборна сила» та «форс-мажор».

У цивілістиці існує два протилежних підходи до питання розмежування понять «випадок» і «непереборна сила». Перша група вчених, до яких належать такі апологети цивілістики, як М.М. Агарков [3, с. 44], О.С. Йоффе [4, с. 196] розглядають непереборну силу як обставину, яку неможливо передбачити та попередити всіма доступними засобами. Ця теорія поєднує поняття випадку та непереборної сили, зазначаючи лише, що непереборна сила є обставиною, якій не може протистояти будь-яка особа, та визначаючи її як кваліфікований випадок. Ця теорія базується на суб'єктивному підході до аналізу непереборної сили.

Об'єктивна теорія непереборної сили розглядає це явище як обставину, що не входить до сфери діяльності. Надзвичайність таких обставин полягає у значних розмірах, значній силі дії та має бути загальновідома, а непереборність визначається відсутністю сенсу протистояти їй настанню. Прихильниками об'єктивної теорії, серед яких можна відзначити Д.М. Генкіна, Х.І. Шварца, Б.С. Антимонова та інших, була здійснена спроба визначити ознаки непереборної сили в об'єктивних рисах зовнішніх подій, не залежних від діяльності сторін.

Розглядається також можливість суб'єктивно-об'єктивного розгляду поняття «непереборна сила». Так, В.А. Туманов визначав непереборну силу як руйнівну, об'єктивно-випадкову для цих цивільних відносин природну силу, що заподіяла майнову шкоду, яка не зумовлена винною поведінкою зобов'язаних осіб [5, с. 116].

Учений Г.К. Матвеев вказував на необхідність розмежування випадку (казусу) та непереборної сили тільки на такій ознаці казусу як поняття, протилежного вині, що лежить у площині об'єктивно необхідних зв'язків між дією заподіювача і його шкідливим результатом, а непереборна сила, навпаки, лежить у площині об'єктивно ви-

падкових зв'язків між сферою діяльності заподіювача і шкодою. Тобто випадком є дії, що мають безпосереднє відношення до зобов'язаної особи, а непереборна сила має зовнішній, об'єктивний характер по відношенню до зобов'язаної особи чи заподіювача шкоди. Разом з тим і випадок, і непереборна сила характеризуються надзвичайністю та непередбачуваністю. Випадок об'єктивно є відворотним, у той час як непереборна сила за своєю природою є невідвратною подією. Для встановлення невідворотності слід дослідити заходи, вжиті зобов'язаною стороною для належного виконання зобов'язання за умов, ускладнених обставинами непереборної сили. У разі відсутності спроб належного виконання зобов'язання та відвернення шкідливих наслідків такі обставини не можна вважати підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності, оскільки неможливим виявляється встановити рівень невідворотності [6, с. 78].

Ураховуючи викладене, можна дійти висновку, що випадок і непереборну силу можна відмежувати за ознакою об'єктивності сфери дії, невідворотності та передбачуваності.

Стосовно розмежування правових категорій непереборна сила та форс-мажор слід зазначити таке. У сучасній цивілістиці існує кілька підходів до зазначеної проблеми. Так, деякі науковці припускають можливість об'єднання перелічених понять під поняття «надзвичайна ситуація», інші стверджують, що «форс-мажор» охоплює решту обговорюваних понять. Третя група дослідників обґрунтовує тотожність понять «форс-мажор» і «непереборна сила».

Аналізуючи цивільне законодавство України, можна зазначити, що форс-мажорні обставини включають у себе як стихійні природні явища, так і обставини публічного характеру: страйки, революції, війни, обмежувальні дії органів державної влади. Слід зазначити, що непереборну силу характеризують надзвичайність і невідворотність у сукупності. Відповідно до зауважень Вищого господарського суду України до Господарського кодексу категорія «непереборна сила» втілює в собі

лише стихійні природні явища, а категорія «форс-мажор» – тільки виключні події суспільного життя. Тобто ці два поняття є різними за змістом. Постанови Кабінету Міністрів України, інші підзаконні акти встановлюють, що до форс-мажорних обставин відносяться як природні явища, так і дії публічного характеру. Відтак можна стверджувати, що форс-мажорні обставини є родовим поняттям для обставин непереборної сили.

Розмежування цих понять можна проводити за способом правового закріплення права на звільнення від цивільно-правової відповідальності. Так, Цивільний і Господарський кодекси встановлюють незалежне право на звільнення від відповідальності у зобов'язаної сторони, незважаючи на відсутність закріплених у кожному окремому договорі обставин, які визначалися б непереборною силою. Натомість визначення форс-мажорних обставин, питання їх посвідчення та дії сторін у разі їх настання визначаються виключно в договорі. Господарський кодекс закріплює право сторін передбачити певні обставини, які через їх надзвичайний характер виступатимуть підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин.

Висновки

З метою забезпечення захисту інтересу сторін у зобов'язанні та формування уявлення про належну доказову базу обставин, що звільняють від цивільно-правової відповідальності, необхідно розмежувати поняття «випадок», «непереборна сила» та «форс-мажор» у цивільному праві. Випадок має місце за наявності об'єктивно необхідних зв'язків між дією заподіювача і його шкідливим результатом, у той час як непереборна сила має зовнішній характер щодо діяльності заподіювача шкоди, вирізняється надзвичайністю та непередбачуваністю. Особливе значення при посиленні на обставини непереборної сили мають заходи, вжиті зобов'язаною стороною для відвернення шкідливих наслідків.

Форс-мажорні обставини являються урегульованими договором підставами

для звільнення від цивільно-правової відповідальності, що характеризуються як ознаками, що не є надзвичайними, а можуть здійснитися з певною вірогідністю. Саме договором передбачається порядок дій сторін у зобов'язанні в разі настання

форс-мажорних обставин, гранична тривалість таких обставин і вимоги до їх підтвердження. Недодержання встановленого порядку не звільняє зобов'язану сторону від цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань.

Література

1. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
2. Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 205.
3. *Агарков М. М.* Обязательство по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков. – М., 1940. – С. 192.
4. *Иоффе О. С.* Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Ленинград, Изд-во ЛГУ, 1955. – 311 с.
5. *Туманов А. В.* Понятие непреодолимой силы в советском гражданском праве / В. А. Туманов // Вопросы советского гражданского права. – М. : Госюриздат, 1955.
6. *Матвеев Г. К.* О понятии непреодолимой силы в советском гражданском праве / Г. К. Матвеев. – К., 1955. – С. 27.
7. *Канзафарова І. С.* Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : автореф. дис ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / НАН України ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – С. 17.
8. *Лобков А.* Підприємницький ризик, форс-мажор і договірні зобов'язання / А. Лобков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.putevoditel.kz>
9. *Л. Баранова.* Поняття «непереборна сила» і «форс-мажор» та їх співвідношення в цивільному праві. Підприємництво, господарство, право. – 1997. – № 11. – С. 13
10. *О. Хлонь.* Форс-мажор і непереборна сила : їх розмежування у цивільному праві. Право України. – 2005. – № 1. – С. 112.